XX əsrin birinci yarısında Güney Azərbaycanda siyasi-fəlsəfi ideyalar

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

VI Yazı

Siqqətül-islama görə, müstəbidləri hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb özləri müstəbidə çevirələnlər məşrutəçi ola bilməzlər. Onun fikrincə, bu cür məşrutəçilərin məqsədi 80 illik istibdad son vermək deyil, hakimiyyətə gələrək onu davam etdirməkdir. Bu axımdan Təbriz məşrutəçilərinin heç bir istibdadla razılaşmayacağını yazan Siqqətül-islama görə, Azərbaycanın milli hüququ olmalıdır. O, yazırdı: 'Deyirlər ki, şəhər təslim olmayınca Təbrizi öz hökmlərindən müstəsna edəcəklər. Təbriz əhalisi milli hüquq tələb edirdilər və edirlər. Milli hüquq tələb etmək istibdaddan suvay heç bir məntiqdə "şərarət" adlandırılmır [7, s.126-127].

Siqqətül-islam onu da bəyan edirdi ki, hər şey xalq ilə dövlət arasındakı səmimi birlikdən asılıdır. Bu səmimi birliyin əsasında Müzəffərəddin şah Qacar dövründə verilmiş Məşrutəyə sahib çıxılmasıdır. O, yazırdı: "Əgər dövlət məşrutəni verməsə, xalq ilə dövlət arasında birlik və əmin-amanlıq olmasa, tərəflər bir-birlərindən arxayın olmasalar, get-gedə fəsad genişlənər, bütün ölkədə əmniyyət olmaz, çapavulluq yayılar, beləliklə nə baş qalar, nə papaq... Əgər biz təbrizlilər də öz təkliflərimizə əməl etməsək, özümüzü hər şeydən azad və məsuliyətsiz hesab etsək düşmən saqinin əlindən köməksizlik badəsini ilk içən biz olacağıq, - vəssalam!" [7, s.127].

Siqqətül-islam haqlı olaraq Türk olduğu halda türklükdən, Türk ədalətindən uzaq düşən Məhəmmədəli Şah Qacarı, eyni zamanda məşrutəçiliğındakı aryançı-irançı deputatları tənqid etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində yaşamış Mirzəzadə Eşqi, ya da əsil adı ilə Seyid Məhəmmədrza (1893-1924) "Eşqinin idealı" əsərində yaşadığı cəmiyyətin gerçək təsvirini ortaya qoymuşdur. Belə ki, o, Müzəffərəddin şah Qacarın Məşrutə elan etməsi, ancaq oğlunun həmin Məşrutəni lğəv etməsi dövründə bir kəndlinin başına gələnlərdən bəhs etmişdir. Məlum olur ki, iki oğlunu Məşrutəyə qurban verən ata, sonda ümidini Məhəmmədəli şahın məğlubiyyəti ilə ölkədə haqq-ədalətin bərqərar olmasına bağlayır. Ancaq Məhəmmədəli Şahı taxtdan salan məşrutəçilər heç də "inqilab" ümidlərini doğrultmurlar [7, s.180].Eşqiyə görə, bu "inqilab"a sipəhidarilər kəfil olduğu üçün, o nəticəsiz qaldı, bundan qazanan ikiüzlü məşrutəçilər oldu. O hesab edirdi ki, bütün bunların bir daha təkrarlanması üçün sosial-demokratiya cərəyanına bel bağlamaq lazımdır [7, s.183]. Eşqi də inanırdı ki, ancaq "Lenin iniqlabı" yoluyla Qacarlar dövlətində inqilab edib, milləti yeni bir xoşbəxt aləmə, ağ günə çıxartmaq mümkündür. O ümid edirdi ki, yalnız "Lenin iniqlabı"ndan sonra da, hamı bərabər yaşayacaq, zülm sona çatacaq və xoşbəxtlik hökm sürəcəkdirdir [7, s.184].

Mirzəzadənin dünyagörüşündə ilk növbədə, sosial-demokrat cərəyanı əsasında insanlığın və bəşəriyyətin xilası məsələsi öz əksini tapmışdır. O, ümid edirdi ki, elə bir zaman gəlcək dünyada insanlar arasında heç bir bərbaərsizlik qalmayacaqdır. Eyni zamanda, o, dünya gerçəkliyində bir-birinə zidd olan məsələlərə (ədalət və zülm, sevgi və nifrət, doğru və yalan və s.) də toxunmuş, bu zaman bir növ Yaradanın işlərinə əl aparmışdır.

Sərab mahalının Dünni kəndində əkinçi ailəsində anadan olan Bayraməli Abbaszadə-Hammal (1859-1926) ictimai-siyasi görüşlərində "molla nəsrəddinçilər"in yolunu izləmşdir. Ömrünün son illərini Quzey Azərbaycanda yaşayan Hammal marksizmin sol qanadına (rus bolşevizminə) meyil göstərmişdir [7, s.99]. Hammal, Məhəmməd Əli şah Qacar devrilib onun yerinə oğlu Əhməd şah Qacarın gəlməsindən sonrakı vəziyyətin daha da acınacaqlı olması qənaətində idi [7, s.100]. Hammal da, sosial-demokratiyanın təsiri altında olmuş, insan və bəşəriyyətin gələcəyini sosialist ideyaların qalib gəlməsində görmüşdür. O da ümid edirdi ki, məhz dünyada yeganə doğru yolu tutanlar sosial-demokratlardır..

Güney Azərbaycanın Astara şəhərində dünyaya gələn, ictimai-siyasi baxışlarına görə sosial-demokrat (əvvəlcə sol yönlü İran Xalq Partiyasının, yəni Tudənin, daha sonra da sol-mərkəzçi yönlü ADF-nin üzvü olub) olan Firudin İbrahiminin nisbətən geniş həcmli əsərləri 1946-cı ildə nəşr olunmuş "Azəbaycan danışır... İftixarlı tariximizdən bir neçə parlaq səhifə"[20, s.110] silsilə məqalələri və 'Sülh uğrunda (Paris Sülh konfransı barədə qeydlər. 1946)" hesabat xarakterli əsərləridir.

O, "Sülh uğrunda (Paris Sülh konfransı barədə qeydlər. 1946)" hesabat xarakterli məktublarında Böyük Britaniyanın, ABŞ-ın və digər Qərb dövlətlərinin Paris Sülh Konfransındakı siyasətini, ideyalarını tənqid etdiyi halda, Sovet Ruisyasının siyasətini isə müdafiə etmişdir. O, yazırdı ki, yalnız Sovet Rusiyası millətlərin haqq və hüquqlarının qorunmasında, davamlı sülhün bərqərar olmasında maraqlıdır[20, s.110].F.İbrahimi dünyagörüşünə görə sosial-demokrat təliminə yaxın olsa da, ancaq daha çox milli-demokrat mövqeyi ilə seçilmişdir. Eyni zamanda, o, "Azərbaycan dili", "Azərbaycan milləti" adı altında azərbaycançılıq ideyasını təbliğ etmişdir.

20-ci əsrin birinci yarısında inqilabçı ruhlu şeirləri ilə diqqəti cəlb edən türk qadınları da olmuşdur. Məsələn, Nimtac xanım Səlmasi 1917-1918-ci illərdə aysori-kürd qüvvələrinin Səlmasda, Urmiyada və digər Azərbaycan şəhərlərində törtədiyi soyqırım aktlarına öz şeirlərində kəskin şəkildə cavab vermişdir[7, s.47].Səlmasi "Tehrana xitab" şeirində də ictimai-siyasi motivdən çıxış edərək, dövlət rəhbərlərinin idarəetmədəki bacarıqsızlıqlarını, nöqsanlarını tənqid atəşinə tutmuşdur[7, s.47].Nimtac xanımın şeirlərinin ruhundakı üsyankarlığı ilə yanaşı, milli dəyərlərə bağlılığı görməmək mümükn deyildir. O, Azərbaycan türkünün yenidən dililişini görmək istədiyi üçün, onları milli oyanışa səsləmişdir.

Azərbaycan türklərinin qadın ziyalılarından olan Şəms Kəsmai Təbrizdə çarşabsız gəzən ilk xanımlardan biri hesab olunur. Onun şeirlərində də iniqlabçılıq, yenilkçilik ön planda olmuş və insanları sosial bərabərliyə səsləmişdir[7, s.72-73].XX əsrin ilk yarısında yaşamış Pərvin Etisami (1906-1941) də qadın ziyalılarımız arasında mühüm yer tutur. Etisami də digər xanım ziyalılarımız kimi iniqlabçı ruhu, yenilikçiliyi ilə fərqlənmişdir. Məsələn, o, "Deyil" şeirində bir sərxoşun dili ilə valini, hakimi, polis rəisini, mollanı çox ustalıqla tənqid etmişdir[7, s.271].

Etisami "Ey rəncbər" şeirində isə diqqəti kəndlilərin dözülməz həyatına və bunda əsas günahkar olan hakimlər, məmurlar və mollalar tərəfindən istismar olunmasına çəkmişdir. Ona görə, bir para çörək üçün tər axıdan kəndlinin əmək haqqı sonda yalnız əzabdır, çünki əsas güc hakimlərin, mollaların əlindədir[7, s.272].Onun "Azadlıq nişanı" şeirində Pəhləvi rejiminin əsarətinə, zülmünə, assimilyasiya siyasətinə qarşı bir üsyan var idi[7, s.279].

XX əsrin birinci yarısında yaşamış Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və ictimai fikir tarixində yeri çox əhəmiyyətlidir. Bizcə, üç istiqamətdə, yəni milli demokratik, milli maarifçilik və islamçılıq yönlərində özünü ortaya qoymuş fəlsəfi və ictimai fikir tariximizin universallığı, özünəməxsusluğu danılmazdır. Doğrudur, milli demokratik istiqamət ilk dövrlərdə daha çox sosial-demokratizmə, müəyyən qədər də Sovet Rusiyasından qaynaqlanan marksizm-leninizmlə bağlı olmuşdur. Ancaq zaman zaman rus bolşevizminin mahiyyətini daha dərindən anlayan azərbaycanlı-türk sosial-demokratlar mərkəzçiliyə və bir qədər də irəli gedərək sağ mərkəzçiliyə doğru yön almış və milli demokratiyanın təmsilçisi olmuşlar. Bu anlamda demokratların, ya da milli demokratların fəlsəfi, ictimai-siyasi düşüncələri yalnız sosial-demokratizm ilə məhdudlaşmamış və milli xüsusiyyətlər də ön plana çıxmışdır.

Hər halda başda Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Mirzə Tağıxan Rüfət, Tağı Ərani, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Əlirza Nabdil, Məhəmməd Biriya və başqaları olmaqla, bir çox mütəfəkkirlərimizin mədəni-fəlsəfi və ictimai-siyasi irsini dar, məhdud şəkildə dəyərləndirmək doğru deyildir. Əlbəttə, həmin dövrün şərtləri altında yazıb yaratmış mütəfəkkirlərimiz, dövlət xadimlərimiz arasında bəziləri marksizmin təsiri altında olmuş, Sovet Rusiyasının siyasi-ideoloji təzyiqlərinə məruz qalmış və bundan dolayı ziddiyyətli tərəfləri olmuşdur. Ancaq həmin dövrün mühitinə və mənzərəsinə ümumilikdə yanaşdıqda görürük ki, sosial-demokratizm əqidəsinə bağlı olan və olmayan milli-demokratların əsas qayəsi Azərbaycan xalqının milli-mədəni və siyasi-iqtisadi varlığını ortaya qoymaq olmuşdur.

Xüsusilə də, Xiyabani və Pişəvərinin başçılıq etdiyi Milli hərəkatların təməlində müstəqil Azərbaycanın varlığı ilə yanaşı, ümumiyyətlə bölgə xalqlarının ədalətli, demokratik və bərabər şəkildə yaşamasının idealları ifadə olunmuşdur. Məsələn, Pişəvərinin dünyagörüşünün əsasında, məhz milli xusiyyətlərə əsaslanan, ancaq məsuliyyətli azad bir cəmiyyətin təşəkkülü idi. Artıq bu cəmiyyət yalnız marksizm təliminin prinsiplərini deyil, digər demokratik ideyaları da özündə əks etdirməli idi. Əslində Pişəvəri Xiyabaninin başlatdığı milli və azad Azərbaycan ideyasını bir qədər də irəli aparmaq istəmiş, bunu ayrı-ayrı fərdlərin mübarizəsindən bir toplumun mübarizəsi olaraq genişləndirməyə çalışmışdır. Ancaq bütün hallarda Xiyabaninin fəlsəfəçiliyi Pişəvəridən bir addım öndə olmuş, dərinliyi ilə seçilmişdi. Hər halda Xiyabani bir cəmiyyətin və onun fərdlərinin hansı səbəblərə görə azad yaşaması qədər, bu azadlığın sərhədlərini və məsuliyyətini də fəlsəfi cəhətdən daha dərindən əsaslandıra bilirdi. Bu məsələni, özü də etiraf edən Pişəvəri bildirmişdir ki, sadəcə Xiyabaninin dövründə onu anlayan kifayət qədər tərəfdarları olmamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Xiyabani Şeyx Məhəmməd. Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri. Bakı, "Müəllim", 2010, s.117

2. Xiyabani Ş.M. Nitqləri/Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cilddə, 2-ci cild. Bakı, "Elm", 1983, s.411

3. Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azərnəşr, 2016, s.155

4. Tağyeva Ş., Rəhimli Ə., Bayramzadə S., Cənubi Azərbaycan. "Xiyabani" oçerki. Bakı, "Orxan", 2000, s.197

5. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, "Bakı çap evi", 2011, s.62

6. Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.22

7. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cilddə, 2-ci cild. Bakı, "Elm", 1983, s.162-163

8. Mirzəyeva Cəmalə. Təcəddüd qəzeti Xiyabani hərəkatının ideoloji silahı kimi, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, "Bakı Çap Evi", 2011, s.204

9. Məmmədli Pərvanə. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin publisistikası, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, "Bakı Çap Evi", 2011 s.186, 184

10. http://www.tabrizinfo.com/tabriz/mashahir/rafaat.htm

11. Qəribli İslam. Ş.M.Xiyabani hərəkatı dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbi mühit. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, "Bakı Çap Evi", 2011 s.152

12. Pişəvəri S.C. Ayılıbdır. "Hürriyyət" qəzeti, 14 avqust 1919 -cu il, sayı 14

13. Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. "Hürriyyət" qəzeti, 17 dekabr 1919 -cu il, sayı 38

14. Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. "Məşəl" jurnalı, 30 dekabr 1919 -cu il, sayı 4

15. Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. "Hürriyyət" qəzeti, 9 fevral 1920 -ci il, sayı 49

16. Pişəvəri Mir Cəfər. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1984

17. Saray Mehmet. Kuzey ve Güney Azerbaycan türklerinin tarihi. Bakı, "Şərq-Qərb", 2010

18. https://ali-shamil.tr.gg/%26%23399%3Bli-M.oe.sy.oe.-T%26%23601%3Bbri.htm

19. https://az.wikipedia.org/wiki/S-%C9%99idəS%C9%99lmasi#Yarad%C4%B1c%C4%B1l%C4%B1%C4%9F%C4%B1

20. İbrahimi Firudin. "Azəbaycan danışır... İftixarlı tariximizdən bir neçə parlaq səhifə". Bakı, Elm və təhsil, 2018